

УДК 821.161.2

ББК 83.3 (4 укр)6

ФУНКЦІОНУВАННЯ ОНІРИЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ У «ПСИХОБІОГРАФІЧНІЙ ТРИЛОГІЇ» СТЕПАНА ПРОЦЮКА

Б. А. Стрільчик

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української літератури Інституту філології;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342) 59-60-74*

У статті розглянуто «психобіографічну трилогію» Степана Процюка («Троянда ритуального болю», «Маски опадають повільно», «Чорне яблуко») як об'єкт ідеологічного та психоаналітичного дискурсив. Виявлено головні особливості прозової манери Процюка, мотивовано доцільність розгляду його трилогії у оніричному ключі, означено поняття «онірема», «оніротекст», «онірична метафора»

***Ключові слова:** оніричне, біографія, психобіографія, психоаналіз, постмодернізм.*

Можемо говорити про те, що в останні роки посилився інтерес до вивчення оніричних явищ. Це передусім можна пояснити із новою хвилею зацікавлень класичною психоаналітичною філософією (Фройд, Юнг, Фромм, Лакан, Жижек), а також із новими відкриттями в науці, які допомагають експериментально з'ясувати природу сновидіння та інших позасвідомих явищ. Зрештою, розширюється уявлення про феномени людської психіки.

У дихотомічній опозиції реальне-ірреальне, мистецтво усе більше звертає увагу на позасвідомі чинники. Знаходячись у рамках постмодерної парадигми, залишаються важливими проблеми семантики надреальності, а подекуди навіть антиреальності.

Вітчизняне літературознавство, яке у своїх дослідженнях все частіше залучає методи інших наукових дисциплін, з часу проголошення Незалежності України починає цікавитися психоаналізом все більше. Постає український літературний психоаналіз як галузь літературознавчих досліджень, що репрезентований такими науковцями, як В. Агєєва, С. Балей, Л. Виготський, С. Гаєвський, Г. Грабович, О. Забужко, Н. Зборовська, Л. Левчук, С. Павличко, О. Піскун, Л. Плющ та ін.

Одним із наукових зацікавлень психоаналізу залишаються оніричні явища, які на сучасному етапі є предметом науки онейрології. Останнім часом з'являється усе більше спроб трактувати сон як текст, як сукупність символів, що можливі для дешифрації саме в літературознавчому ключі. З українських досліджень можна назвати дисертації «Онірично-міфологічний дискурс прози Валерія Шевчука» Т. Жовновської,

«Онiричний простiр поезii Леопольда Стаффа та Львiвсько-Варшавська фiлософська школа» Е. Циховської, збiрник наукових праць «Онiрична парадигма свiтової лiтератури» та iн.

Сучасна дидактика, зокрема вивчення лiтератури в загальноосвiтнiх навчальних закладах орієнтується на загальнi педагогiчні проблеми гуманiзацiї, особистiсного, аксиологiчного та компетентного пiдходу, потребує нових шляхів досягнення навчальних цiлей. Одним з шляхів подолання дистанцiї мiж iсторiєю української лiтератури та сучаснiстю – компаративне зiставлення класичних творiв з сучасними.

Назагал розвивається український бiографiчний роман як дидактичнi iлюстрацiї до життєписiв письменникiв. У цьому жанрi на сучасному етапi працюють Володимир Єшкiлев («Усi кути Трикутника. Апокриф мандрiв Григорiя Сковороди»), Барбара Редiнг («Безумцi. З iсторiї кохання Михайла Коцюбинського та Олександри Аплакiної»), Валерiя Врублевська («Шарiтка з Рунгу. Бiографiчний роман про Ольгу Кобилянську»), Роман Горак («Твого iм'я не вимовлю нiколи. Повiсть-есе про Iвана Франка»).

У цьому дискурсi розглядаємо i психобiографiчну трилогiю Степана Процюка, що складається з романiв «Троянда ритуального болю: Роман про Василя Стефаника», «Маски опадають повiльно: Роман про Володимира Винниченка», «Чорне яблуко: Роман про Архипа Тесленка».

Вищенаведенi факти слугують доказом того, що обрана тема роботи є передусiм **актуальною**, а результати – дочасними та необхідними. Процюка. За **мету** ставимо з'ясувати роль i функцiї онiричних елементiв у текстах Степана Процюка.

Звертаючись до працi Л. Виготського «Психологiя творчостi», погодимося з думкою про те, що у психоаналiтичному ключi «... мистецтво займає середнє мiсце мiж сновидiнням i неврозом i що в основi його лежить конфлiкт, який вже перезрiв для сновидiння, але ще не став патогенним» [2, с. 103]. Таким чином, завданням фiлолога-онейрокритика буде не визначити сублiмованi травматичнi враження та досвiди сновидця, символiзованi у формi сновидiння, а, спроектувавши онейропростiр лiтературного героя на текстову площину, визначити його iмплицитнi значення та лiтературнi особливостi.

Онiричнi елементи в лiтературi – це умовне визначення, оскiльки останнi не тiльки можуть бути системою систем, але й творити лiтературу як таку. Це пов'язано з проблемою фiксацiї сну. Залишаючись вираженим матерiально i реально iснуючи, iрреальнi елементи сприймаються як метатекстовi. Виникає проблема кореляцiї текст-сон, у якому роль компонентiв не завжди рiвноцiнна.

Для виокремлення фiлологiчного аспекту онейрокритики Т. Теперик створює категорiю онейротопу. «... онейротоп охоплює весь мистецький контекст, пов'язаний з зображенням сновидiння, весь комплекс ху-

дожніх засобів, які мають до нього відношення, можна охарактеризувати цей термін як чисто філологічний» [7, с. 49].

За аналогією із термінопарою метафора-метафорика, дослідниця пропонує поняття онейротопіка. При чому, жанрова включеність детермінує специфіку оніричних елементів.

Знаходячись у структурі тексту, оніричні елементи мають свою власну структуру, яку вважаємо за доцільно визначити як зовнішню та внутрішню. Зовнішня структура – це текстовий вияв оніричного, тобто літературне його оформлення: наратив, сюжет, персонажі тощо.

Внутрішня структура потребує детальнішого розгляду – це сукупність взаємопов'язаних імпліцитних явищ, що інтерпретуються психоаналізом та іншими методиками. Мінімальною одиницею внутрішньої структури визначимо онірему.

Експлікуючи термін «онірема», потрібно нагадати, що з позицій різних методологічних шкіл її диференціації будуть відрізнятися, тому найбільш загальним визначенням охарактеризуємо так: «Найпростіша онірична одиниця в контексті певного оніричного тексту, що має інтерпретативне поле».

Розглядаючи онірему в контексті міфопоетики, Д. Анцибор пропонує трактувати її як мінімальну концептуальну одиницю на позначення предмету, явища, дії, які наснилися суб'єкту фольклору та які необхідно розтлумачити з метою дізнатися майбутнє [1].

Сьогоднішній стан культури постмодерну знаходиться в стагнації, тому неодмінною рисою його є трансформація уже готових на певний час парадигм під розвиток утилітарних потреб. Характерно те, що постмодерні явища усе частіше звертаються до семантики метареалізму, ураховуючи усі можливі прояви його – архетипні структури, містику, позасвідомі явища, фантазмагорії і фантазії тощо. У своїх працях філософи постмодерну (Ж. Лакан, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар, Ф. Гваттарі) неодноразово заявляють про те, що вичерпані традиційні форми філософствування, необхідно переходити до нового - нетрадиційного, що не скутому межами мислення. На перший план у цій філософії виходять проблеми мови, нової суб'єктивності, іронії, культури «цитат і лапок». Постмодернізм знімає саму проблему об'єктивної реальності, переходячи на суб'єктивність індивіда. В результаті світ сприймається як умовність, дійсність як щось уявне, що добре описується метафорою сновидіння.

«Психобіографічна трилогія» Степана Процюка має свої поетикальні особливості як цілісний зріз творчості автора, проте кожен роман із трьох вирізняє особливий підхід. Низка причин, що зумовлюють ці відмінності, є цілком очевидними: психобіографія відштовхується від об'єкта аналізу; письменник стилізує мовлення наратора відповідно до вимог стилю Стефаніка, Винниченка чи Тесленка; навіть обсяги рома-

нів відповідають приблизно «габаритам» епічних творів, у яких працювали митці.

Загалом усі твори психобіографічного жанру Степана Процюка зберігають притаманний прозі автора ідіостиль: алегоричні відступи, що тяжіють до розкодування архетипічних первнів: Матері, Батька, Жаху, Смерті, Відчуження, Жінки. У психоаналітичному ключі завжди порушено питання витоків неврозів особистості – звернення до дитячих психотравм. Експліковано в контексті психології художньої творчості концепти пошуку і віднайдення власного «я» в літературі, біографічні впливи на матеріальне вираження суб'єкта в прозі.

Збережено індивідуально-авторські структури: факторіальний та аукторіальний наративний типи перебувають між собою в діалогічному зв'язку, часто навіть формально вираженому в запитальній формі (навіть початок «Троянди ритуального болю»: «Василу, ти боїшся весіль?») [5, с. 5]). Комунікація між аукторіальним та нейтральним наративом здійснюється через псевдориторизацію запитань як поштовху до розвитку сюжету чи штрихи опису персонажа і наголошенні на суб'єктивності автора стосовно трактування вчинків цього персонажа чи його психоструктури.

Реалізовано у «психобіографічній трилогії» також типові для Процюка (іноді їх називають «наскрізними» або «нав'язливими») образи-символи, що підсилюють рівень алегоризації і юнгіанського варіанту психологічного аналізу особистості – Маленький Білий Хлопчик, чоловіче та жіноче «Его» (суголосне із концепцією Аніми та Анімуса), Обранець.

Широко вживає Степан Процюк також оніричні елементи, включаючи до оніропростору зрозумілі для інтерпретації символи сонної фантазії (наприклад, сон Стефаника про його обраність, дефлораційне сновидіння із залученням традиційних фалічних символів, описаних ще в «Трактуванні сновидінь»).

Сучасна українська література перебуває в проблемному полі культурології, оскільки постмодерна естетика не повністю проявилась в Україні як на рубежі століть, так і на початок нової епохи. Оніричне як компонент певної текстової стилістики і редуцент психологічної характеристики з'являється в текстах сучасної української прози все частіше. Цей процес закономірний лише для певного жанру прози і для певного ідіостилу, проте є симптоматичним для загальної настроєвості.

У «психобіографічній трилогії» Степана Процюка знаходимо близько сорока (вісімнадцять – «Троянда ритуального болю», дванадцять – «Маски опадають повільно», дев'ять – «Чорне яблуко») оніричних одиниць, типологія яких не є однорідною. Складність дистрибуції полягає в нечіткому розмежуванні оніричних станів: марення, сну, візій. По-перше, тому що всі вони є семантично синонімічними позасвідомими елементами. Другий аспект типологічної складності їх розмежування поля-

гає в авторському ідіостилі, постійному зверненні до метафоричних комбінацій із позасвідомим, тому чітку типологію здійснити важко.

Сон у літературному художньому творі допомагає читачеві проникнути в глибинні, природні, пласти підсвідомості літературних героїв. Сон грає або компенсаторну роль нереалізованого бажання, або має значення передчуття поворотного моменту в житті людини, втручання долі в плани героя; або незначні враження дня, одержувані ззовні, сон перетворює на гіперболічні форми часу, простору і причинності, що пояснюють релігійні та естетичні погляди художніх персонажів.

Ведучи мову про функції сновидінь у літературі, зупинимося на загальноновизнаних: сюжетно- та образотворчій, символічній (сон як сукупність образів-символів і як символічна структура), психологічній (як джерело для розкриття психіки персонажа, самопізнання), містичній (оніричне часто використовується як матеріал для сугестії, створення іншого паралельного світу сновидінь).

Найчастіше сновидіння героїв поєднують три функції:

- 1) введення минулого і майбутнього в актуальний момент;
- 2) сюжетна функція («кризова варіація сну»);
- 3) розкриття підсвідомих сторін психіки (самопізнання героя). Картини сновидінь виділяються в оповіданні підвищено емоційною стилістикою, багатством деталей, мальовничістю і напруженістю. У багатьох випадках сновидіння здаються «реальніше» решти дії, бо вони є вузлами сюжету і зумовлюють долю героя.

Окрім названих, потрібно з урахуванням специфіки творчості Степана Процюка, зокрема «психобіографічної трилогії», вказати дидактичну функцію оніричних елементів – через побачене в сновидінні герої розділу-новели отримують наративну характеристику відповідно до образу, поставленого у фундамент автором.

Сюжетотворча функція оніричних елементів очевидна – фрагмент сновидіння-мікротексту часто займає в текстах Процюка цілий розділ. У «Троянді ритуального болю» – це новелістичні уривки про Стефаниківський месіанізм – сни, поєднані образом Жриці і тронної зали, «кімната онірична епопея» Винниченка, оніротоп Саду ув Тесленка.

Образи Матері, Степу, Саду, Богині, Імператора, Карлика, Блазня, Диявола та багато інших символічних алегорій знаходять своє втілення у творчості Степана Процюка безпосередньо в оніричному дискурсі, який потім переростає у загальнотекстову площину. Алегорії й онірика у Процюка – єдине ціле, яке важко розділити на компоненти, при всій об'єктивності і системності при їхньому аналізі. Безпосередньо реалізується оніричний дискурс і як символічний.

Варто звернути увагу на таку функцію сновидінь у художньому тексті як цензурування. Цей класичний хід використовували цілі покоління письменників, найяскравішим прикладом якого можна назвати поему «Сон» Тараса Шевченка. Зображення «нижчого», вульгарного

образу письменника з позицій народницької етики недопустиме, використання сновидінь як механізму заміщення моральних рамок – дієвий прийом проти зростаючої популярності белетризованих життєписів письменників у формі апокрифу.

Можемо стверджувати, що оніричні елементи – окрема естетична програма мультизаданої прози Степана Процюка, яка поєднує як риси індивідуального стилю із «медичністю», фізіологічним заглибленням та алегоризмом, так і особливості психобіографії як жанру.

Література

1. Анцибор Д. Ремінісценції оніричного фольклору в поемі «Сон» Тараса Шевченка [Електронний ресурс] / Д. Анцибор. – Режим доступу: <http://www.academia.edu/5049536/>
2. Выготский Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 480 с.
3. Назиров Р. Г. Творческие принципы Ф. М. Достоевского: монография / Р. Г. Назиров; под ред. Л. Г. Барага. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1982. – 160 с.
4. Процюк С. Маски опадають повільно: Роман про Володимира Винниченка / С. Процюк. – К.: Академія, 2011. – 304 с.
5. Процюк С. Троянда ритуального болю: Роман про Василя Стефаника / С. Процюк. – К.: Академія, 2010. – 184 с.
6. Процюк С. Чорне яблуко: Роман про Архипа Тесленка / С. Процюк. – К.: ВЦ «Академія», 2013. – 192 с.
7. Теперик Т.Ф. Литературное сновидение: терминологический аспект / Т. Ф. Теперик; Под редакцией Н.Н. Анд-реевой, Н.А. Литвиненко и Н. Т. Пахсарьян // Литература XX века: итоги и перспективы изучения. Материалы Пятых Андреевских чтений. – М., 2007. – С. 47-55.
8. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд. – К.: Здоровье, 1991. – 384 с.
9. Харчук Р. Сучасна українська проза. Постмодерний період: Навчальний посібник / Р. Харчук. – К.: Академія, 2008. – 248 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 18.05.2016 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Хоробом С.І.,
к.ф.н., доцентом Бараном Є.М.*

FUNCTIONING OF THE ONEIRIC ELEMENTS IN THE PSYCHO-BIOGRAPHICAL TRILOGY BY STEPAN PROTSIUK

B. A. Strilchuk

*PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk;
department of Ukrainian literature of Institute of philology;
76000, Ivano-Frankivs'k, Shevchenko str., 57; ph. +380 (342) 59-60-74*

The article deals with the psycho-biographical trilogy by Stepan Protsiuk (The Rose of the Ritual Pain, The Masks Fall Off Slowly and Black Apple) as the object of ideological and psycho-analytical discourses. Here the main peculiarities of Protsiuk's prose manner have been established, the appropriateness of analyzing his trilogy from the oneiric point of view has been proved and the terms 'the oneiric', 'oneirotext' and 'oneiric metaphor' have been explained.

Key words: *oneiric, biography, psychobiography, psychoanalysis, postmodernism.*